

ІСУС ІЗ НАЗАРЕТУ І ВІДНОВЛЕННЯ ІЗРАЇЛЯ В ІСТОРИЧНИХ ОБСТАВИНАХ КРИЗИ¹

У статті розглядається місія Ісуса з Назарету в історичних обставинах кризи в римській Палестині I століття н. е. Аналізуючи суть ізраїльської традиції, історичний контекст діяльності Ісуса та Його відповідь на цей контекст, автор доходить висновку, що Ісус із Назарету діяв у межах біблійної традиції і проводив чітку лінію відновлення Ізраїля в римській Палестині, яка полягала у поверненні Ізраїля до завіту з Богом та визнання Бога єдиним царем Ізраїля і володарем свого життя.

Ключові слова: Ісус із Назарету, соціально-економічна криза, ізраїльська традиція, відновлення Ізраїля, первосвященик, релігійна аристократія, римська влада, римська Палестина, Єрусалимський храм, Синайський Завіт, Ягве, Юдея, Галилея.

Може здатися, що Біблія не належить до тих книг, у яких передовсім шукати-мемо відповідей щодо того, як поводитися в ситуації соціально-економічної кризи. Актуальність Біблії довго обмежували до виключно релігійних питань. Такий підхід не раз виринає і сьогодні, особливо в ситуації відокремлення політики від релігії. Ця стаття про добу Ісуса з Назарету і Його місію в конкретних історичних обставинах римської Палестини I століття н. е. має на меті допомогти українському читачеві не тільки впізнати у проблемах часів Ісуса властиві нашому часові проблеми², але й вказати на можливі шляхи їх вирішення.

¹ Статтю написано на основі доповіді, виголошеної на конференції «Актуальні проблеми та виклики українського суспільства: біблійні відповіді» (Львів, УКУ, 15 листопада 2012 року; див. на: www.youtube.com).

² Разом з Європою, Сполученими Штатами Америки та низкою інших країн (так званим Заходом) Україна стала на шлях ринкової економіки. Збудована на основі юдео-християнських цінностей, ринкова економіка вивела Захід на лідерську позицію у світі. Однак критичні капіталізму звернули увагу на те, що, попри значні позитиви, ринку властива одна вагома

Науковці вже старалися оцінити природу кризи³ в римській Палестині в I столітті н. е., звертаючи увагу на соціально-економічну ситуацію та проповідь Ісуса з Назарету про шляхи виходу з цієї кризи.⁴ Проте, хоч зацікавлення соціально-економічними умовами життя єврейського народу в I столітті н. е. зростає, все ж існує небагато серйозних аналітичних праць біблійних науковців у сфері економіки, якщо порівняти з кількістю досліджень у цій сфері з боку істориків стародавньої Греції чи Риму.⁵

Можна вказати на декілька причин незацікавлення в біблістиці економічними питаннями. По-перше, акценти ставили на апокаліптичному й есхатологічному значеннях місії Ісуса з Назарету, а Його роль у безпосередньому історичному соціально-економічному контексті євреїв римської Палестини I століття н. е. занедбували. По-друге, якщо в давнину релігія була тісно пов'язана з економікою і політикою, то сьогодні її часто або зводять до індивідуальної віри, або ставлять на периферію, далеко поза процесами економічної продуктивності та політики. Однак помилково

негативна риса: він не приводить до постійної рівноваги. Ринок може спотворювати моральну основу (юдео-християнську етику), на якій був збудований. Лорд Джонатан Сакс аналізує ситуацію так: «Замість того, щоб направити особисті інтереси до спільного добра, ринок може стати засобом збагачення і підсилення власних інтересів, аж до вичерпання спільного добра. Замість бути прикрашеним моральними цінностями, ринок почав замінювати моральні цінності... Ринок перестає бути тільки системою, стаючи натомість ідеологією зі своїм правом.

Ринок дає нам вибирати, тож і сама моральність перетворюється на низку того, що можна вибирати, а «добре» чи «погане» не має іншого значення, як задоволення чи незадоволення бажань. Важливо задовольнити і вгамувати власні бажання... Риса, властива тільки людській особі, – здатність обмірковувати речі, не тільки відчувати бажання, але також питати, чи це бажання слід задовольняти, – робиться зайвою. Стає все важче зрозуміти, чому можуть існувати речі, які ми хочемо робити, можемо робити і маємо право робити, але які, попри все, нам не слід робити, тому що вони є несправедливими, ганебними, зрадницькими або негідними. Коли *homo sapiens* перетворюється в *homo economicus*, править ринковий фундаменталізм.

Є розумне американське прислів'я: „Ніколи не марнуй кризу” („Never waste a crisis”). Теперішня фінансова й економічна кризи дають нам рідкісну нагоду зупинитися і задуматися, куди ми прямуємо й куди це нас веде» (Public Lecture „Has Europe Lost its Soul?” delivered by Lord Jonathan Sacks, Chief Rabbi of the United Hebrew Congregations of the Commonwealth at the Pontifical Gregorian University, Rome on 12 December, 2011 // *Pontifical Gregorian University* (unigre.it).

³ Gildas H. Hamel. *Poverty and Charity in Roman Palestine, First Three Centuries C.E: A Doctoral Dissertation* (University of California, Santa Cruz 1983); Richard A. Horsley. *Jesus and the Spiral of Violence: Popular Jewish Resistance in Roman Palestine*. Minneapolis 1993.

⁴ S. Freyne. *Herodian Economics in Galilee: Searching for a Suitable Model* // *Modelling Early Christianity: Social Scientific Studies of the New Testament in Its Context* / ред. P. F. Esler. New York 1995; D. E. Oakman. *Jesus and the Economic Questions of His Day*. Lewiston, NY 1986. Детальніший список літератури див.: Fabian E. Udoh. *To Caesar What Is Caesar's? Tribute, Taxes, and Imperial Administration in Early Roman Palestine (63 B.C. – 70 C.E.)* [= *Brown Judaic Studies*, 343]. Providence, Rhode Island 2005, с. 1-7. Дякую професору Джозефові Зіверсу (Joseph Sievers) за цю книжку.

⁵ Див.: S. Freyne. *Herodian Economics in Galilee*, с. 24.

зводить навчання Ісуса лише до індивідуального вчення, віри чи етики, бо реальність, у якій Він жив, можна охарактеризувати як політично-економічно-релігійну. Правильне розуміння реальності, що була за часів Ісуса, допоможе зрозуміти роль первосвященика і те, чим була така інституція, як Єрусалимський храм. По-третє, довгий час Євангелія хибно вважали виключно писаннями про свідчення віри в Ісуса Христа, які не можуть бути правдивим джерелом для пізнання історичного Ісуса, а тому рідко ставили запитання про роль Ісуса в політичному, економічному та релігійному конфлікті. Ця стаття є спробою заповнити ці прогалини.⁶

Такі дослідники Біблії, як Геральд Гувер, Ширлі Кейс, Фредерік Грант, першими аналізували соціально-економічну ситуацію римської Палестини в часи Ісуса.⁷ Їхні дослідження спричинилися до зацікавлення соціальними питаннями в Новому Завіті та ранньому християнстві, про що свідчить поява книжки Герда Тайзена «Соціологія руху Ісуса»⁸.

Сьогодні провідним науковцем у цій ділянці вважають Річарда Горслі. На його думку, Ісус із Назарету діяв серед населення римської Палестини в часи важкої політичної, економічної та релігійної кризи. Зокрема, дослідник звертає увагу на крайнє зубожіння населення та велике оподаткування з боку Риму. Він тлумачить Ісусову відповідь про податок «віддати кесареві те, що належить кесареві, а Богові – те, що належить Богові» як «чітке проголошення незалежності від римської влади і пряме підпорядкування владі Бога»⁹, бо, «згідно з ізраїльською традицією, все належало Богові, єдиному Богу і Цареві народу, і ніщо не могло належати кесареві, а тому вимога сплати податку була незаконною»¹⁰. На протипагу висновкам Горслі, Фабіан Удо висловлює думку, що оподаткування Римом євреїв не було надто важким.¹¹

⁶ Детальніше про причини незацікавлення соціально-економічними питаннями в Біблії див.: Richard A. Horsley. *Jesus and the Powers. Conflict, Covenant, and the Hope of the Poor*. Minneapolis 2011, с. 3-8.

⁷ Gerald D. Hoover. *The Teaching of Jesus Concerning Wealth*. Chicago 1903; Shirley J. Case. *The Social Origins of Christianity*. Chicago 1923; F. C. Grant. *The Economic Background of the Gospels*. Oxford 1926; J. Jeremias. *Jerusalem zur Zeit Jesu: Kulturgeschichtliche Untersuchungen zur neutestamentliche Zeitgeschichte*, т. I-II. Leipzig 1923-1929 (англ. переклад: *Jerusalem in the Time of Jesus: An Investigation into Economic and Social Conditions during the New Testament Period* / пер. F. H. & C. H. Cave. Philadelphia 1969).

⁸ Gerd Theissen. *Soziologie der Jesusbewegung: ein Beitrag zur Entstehungsgeschichte des Urchristentums*. Munich 1977 (англ. переклад: *Social Reality and the Early Christianity. Theology, Ethics, and the World of the New Testament*. Minneapolis 1992).

⁹ R. Horsley. *Jesus and the Powers*, с. 175.

¹⁰ Там само.

¹¹ Див.: F. Udoh. *To Caesar What Is Caesar's?*

Джон Меєр у своєму аналізі соціально-економічного статусу Ісуса з Назарету говорить про існування в тогочасній Галилеї дуже малої верстви багатих, великого прошарку середнього класу і решти, що складалася з бідного населення. Меєр не заперечує явища важкого оподаткування, але не уточнює, яка саме влада – місцева чи римська – робила систему оподаткування нестерпною для простолюду. У роки правління Ірода Антипи (4 до н. е. – 39 н. е.) Галилея, наприклад, була відносно процвітаючою, мирною, без значних соціальних протестів, які вибухали до і після нього. Уявлення про бунтівну Галилею в часи Ірода Антипи, на думку Меєра, сформувалося через революційні події в Галилеї після смерті тетрарха.¹² Пропонована тут стаття ґрунтується на розробках вищезгаданих науковців, розвиваючи думку Горслі про відновлення Ізраїля Ісусом із Назарету.¹³

Суто політичне бачення ситуації не дозволяє цілісно збагнути, в чому саме полягала криза в римській Палестині I століття н. е. Щоб зрозуміти реакцію Ісуса з Назарету на цю кризу, слід оцінити ситуацію з погляду всієї ізраїльської традиції. Без правильного розуміння суті цієї традиції може помилково здатися, що основною причиною кризи був Рим (принаймні, так вважає Горслі), тимчасом як проблема крилася і в дечому іншому.

Головним завданням статті є довести, що в конкретних історичних обставинах Ісус із Назарету діяв у межах Синайського Завіту та ізраїльської традиції. Для цього розглянемо низку взаємопов'язаних питань: У яких історичних та соціально-економічних обставинах жив і діяв Ісус із Назарету? Чи Його реакція на ці обставини вписується в межі ізраїльської традиції? Що ми розуміємо, коли говоримо про ізраїльську традицію? У чому полягає суть відновлення Ісусом Ізраїля в контексті ізраїльської традиції і чим це актуально для нас сьогодні?

Історичні обставини діяльності Ісуса з Назарету

Ісус із Назарету народився за часів правління римського імператора Августа (27 до н. е. – 14 н. е.), в останні роки царювання у римській Палестині Ірода Великого (37 до н. е. – 4 до н. е.). У 63 р. до н. е. римські війська під керівництвом Помпея завоювали Палестину і наклали на населення річний

¹² John P. Meier. *A Marginal Jew: Rethinking the Historical Jesus*, т. 1: *The Roots of the Problem and the Person*. New York – London – Toronto – Sydney – Auckland 1991, с. 278-285. За соціально-економічним статусом Меєр ставить Ісуса на найнижчий щабель середнього класу (там само, с. 282).

¹³ Richard A. Horsley. *Covenant Economics. A Biblical Vision of Justice for All*. Louisville, KY 2009; його ж. *Jesus and the Powers*; його ж. *The Prophet Jesus and the Renewal of Israel. Moving Beyond a Diversionary Debate*. Grand Rapids, MI 2012.

податок. Ірод Великий також вимагав від населення постачання різного роду матеріальних і фізичних ресурсів для проведення великих будівельних робіт у Кесарії, Себастії, Єрусалимському храмі та інших місцях. Після смерти Ірода Великого (4 до н. е.) його володіння були розподілені між трьома синами: Юдея, Самарія та Ідумея дісталися Архелаєві, Галилея і Перея – Іродові Антипі, решта – Филипові.¹⁴ Оскільки Архелай погано справлявся з управлінням Юдеєю (не зумів належно придушити низку повстань), у 6 р. н. е. Юдея була переведена під пряму юрисдикцію Риму і римський правитель Сирії Квіріній приєднав Юдею до Сирійської провінції. Публічна діяльність Ісуса припала на часи правління Юдеєю римського префекта Понтія Пилата (26-36 н. е.).

Населення Палестини в той час підкорялося римській владі, яку в Галилеї представляв тетрарх Ірод Антипа, а в Юдеї – римський префект та релігійна аристократія (первосвященик та Синедріон), терплячи, відповідно, подвійний гніт. З одного боку, Рим вів політику оподаткування завойованого єврейського народу для втілення своїх проєктів спорудження доріг, каналів, міст. З іншого боку, Ірод Антипа в Галилеї розбудовував два великі міста – Сефоріс (коло Назарету) та Тиберію, і витрати на це мусило покривати місцеве населення Галилеї – або платнею, або робочою силою. Водночас у Єрусалимі тривала розпочата Іродом Великим у 19-18 рр. до н. е. розбудова Єрусалимського храму. Цей храм вважався унікальним у Римській імперії. Після смерті Ірода будівництвом храму займалися первосвященики, і воно завершилося аж за кілька років до єврейського повстання проти Риму 66-70 рр. н. е. Отож, майже 80 років з місцевого населення Юдеї і Галилеї під різними приводами збирали кошти на храм.

Саме храм відігравав важливу роль під час візитів Ісуса до Єрусалиму¹⁵ (навчав у храмі, не раз провіщав його кінець, критикував первосвящеників), і це могло бути однією з потенційних причин засуду Ісуса на смерть¹⁶. Що ж представляв собою Єрусалимський храм?

Після Вавилонського полону, коли єврейський народ перебував під владою персів, греків, римлян, храм у Єрусалимі залишався для євреїв центральною релігійною, політичною та економічною інституцією. Ірод

¹⁴ Див.: Bieke Mahieu. *Between Rome and Jerusalem: Herod the Great and His Sons in Their Struggle for Recognition: a Chronological Investigation of the Period 40 BC–39 AD, with a Time Setting of New Testament Events*. Leuven 2012.

¹⁵ Згідно із синоптичними Євангеліями, під час публічного проповідування Ісус іде в Єрусалим усього раз, перший і останній. Згідно з Євангелієм від Йоана, Ісус кілька разів відвідує Єрусалим, і майже завжди при таких візитах порушується тема храму чи первосвящеників.

¹⁶ На думку Е. Сандерса, причиною смерті Ісуса була його критика на адресу храму. Див.: E. P. Sanders. *Jesus and Judaism*. Philadelphia 1985, с. 301-304.

Великий почав його перебудову в греко-римському стилі, поставивши над воротами храму римського орла. Римська влада старалася контролювати життя храму: при входах до нього стояли римські солдати, римляни тримали під ключем одяг первосвященника, а в самому храмі приносилися жертви за римського імператора.

Первосвященик як голова Єрусалимського храму часто ставав інструментом, за допомогою якого імперський уряд здійснював контроль над Юдеєю. За свідченнями Йосифа Флавія (37-100 н. е.), після смерти Ірода Великого, який сам вибирав первосвящеників із чотирьох родин, що прибули з Вавилону та Єгипту, юдеї просили римську владу поставити їм первосвященика за їхнім законом. Це означало, що первосвященик мав походити з коліна Аарона або Цадока і діяти пожиттєво. Однак римляни не мали наміру змінювати політику Ірода Великого, і коли Юдея стала римською провінцією, вони продовжували вибирати первосвященика з тих самих чотирьох родин. Як ставленник Риму первосвященик співпрацював з римською владою також у справах політичного, економічного та релігійного контролю.¹⁷ Інакше Рим одразу звільняв його і наставляв нового.¹⁸ З потраплянням Юдеї під пряму юрисдикцію Риму первосвященик Єрусалимського храму залишився фактично єдиним єврейським лідером у ній. Римський префект Юдеї Понтій Пилат проживав не в Єрусалімі, а в Кесарії на березі Середземного моря і приїжджав до Єрусалиму тільки під час трьох великих свят, коли відбувалися прощі, – щоб запобігати заворушенням і зблизька контролювати ситуацію. Галилеєю управляв Ірод Антипа, але первосвященик Єрусалимського храму разом із первосвященичною єрархією старався також незалежно контролювати ситуацію в Галилеї через своїх посланців серед священників, книжників і фарисеїв, які збирали пожертви на храм і серед населення Галилеї.

Подібно до того, як Єрусалимський храм служив різним цілям, влада первосвященика теж була багатогранною. Правлячий первосвященик фактично був найповажнішим представником не тільки клиру, а й усього народу. Його авторитет базувався на культурі. Вісім частин яскравої первосвященичої одяги символізували його «пожиттєву святість»¹⁹ та надану Богом владу первосвященика заступатися за гріхи людей. Одяг первосвященика був настільки важливим, що Ірод Великий, Архелай, а потім римські намісники замикали первосвященичі ризи в храмовій фортеці Антонія і видавали

¹⁷ Первосвященик очолював Синедріон і керував цивільними справами народу. Див.: E. Schürer. *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B. C. – A. D. 135)*, т. 2 (A New English Version) / переклад і ред. G. Vermes, F. Millar, M. Black. Edinburgh 1979, с. 228.

¹⁸ Вавилонський Талмуд говорить про випадки, коли кандидат платив гроші за престол первосвященика (Yoma, «День Відкуплення», 18a).

¹⁹ Див.: Чис 35:25; 4 Мак 4:1.

їх тільки у святкові дні. Євреї ж постійно домагалися, щоб римська влада віддала їм ризи первосвященика у пряме розпорядження.²⁰

Таким чином, юдаїзм з його зосередженістю навколо Єрусалимського храму був для римлян добрим засобом керувати Палестиною. Вважаючи первосвящеників своїми співпрацівниками, римляни очікували від них, що ті оберігатимуть мир у Юдеї (підтримуючи *Pax Romana*) і будуть готові придушити будь-яке заворушення. Це призвело до того, що первосвященики дбали більше про те, як задовольнити римську владу і кесаря, ніж про свій обов'язок бути посередниками між Богом і людьми. Євреї не раз висловлювали невдоволення діяльністю первосвящеників, про що свідчить поширення різних месіаністичних рухів у часи Ісуса.

Ісусова відповідь на кризу в ізраїльському народі

Місійна діяльність Ісуса з Назарету припала саме на роки, коли населення Палестини переживало глибоку політичну, економічну і релігійну кризу. Політичний аспект полягав у домінуванні римлян над євреями. Важке оподаткування населення – можливо, навіть не так римлянами, як місцевими правителями (первосвящениками і їхнім оточенням, Іродом Антипою), які, окрім податків, примушували людей до будівельних та іншого роду робіт – привело до сильного економічного зубожіння населення. Релігійний аспект кризи полягав у відхиленні первосвящеників від ізраїльської традиції. Парадоксально, але ті, що вважалися основними гарантами ізраїльської традиції, насправді були першими, хто її порушував; для них стосунки з кесарем і Римом були важливішими від стосунків з Богом Ізраїля.

Ісус почав проповідувати в Галилеї переважно в сільських спільнотах. У Євангеліях нічого не говориться про відвідини Ісусом двох великих міст Галилеї – Сефоріса і Тиберії²¹, які Ірод Антипа якраз розбудовував. Ісус не обмежується критикою Ірода Антипи. Він іде в Єрусалим, де зосереджує свою діяльність на Єрусалимському храмі й звинувачує первосвящеників не лише в тому, що вони порушували ізраїльську традицію та допомагали римлянам тримати в покорі й оподатковувати ізраїльський народ, але й самі гнобили його. Це явно суперечило заповідям і настановам Синайського Завіту. Цікаво, що деякі писання Нового Завіту (зокрема Послання до Євреїв) зображають Ісуса як справжнього первосвященика – на протигагу тодішнім первосвященикам Єрусалимського храму і як критику щодо них.

²⁰ J. Jeremias. *Jerusalem zur Zeit Jesu*, с. 148.

²¹ Сефоріс був столицею Галилеї в часи дитинства та юности Ісуса. Потім Ірод Антипа переніс столицю Галилеї до Тиберії, на берег Галилейського озера (бл. 24 н. е.). Місійна діяльність Ісуса, однак, не обмежувалася Галилеєю.

В обставинах кризи Ісус постає перед нами як той, хто відновлює Ізраїль. Його дії нагадують про події зі Старого Завіту: перехід Ісуса з одного берега Галилейського озера на другий нагадує перехід Ізраїля через Червоне море, чудо помноження хлібів подібне до нагодування Мойсеєм людей у пустелі, Ісусові зцілення нагадують про чудо зцілення Іллею сина вдови із Сарепти. Під час преображення на горі Тавор коло Ісуса стоять Мойсей та Ілля. Ісус також призначає 12 представників колін Ізраїля, зціляє 12-річну дівчинку та оздоровлює жінку, яка 12 років хворіла на кровотечу, – символ майже мертвого від утисків правителів Ізраїля. Подібно до пророків, Ісус засуджує владу. Перед смертю Він святкує відновлення Божого завіту з Ізраїлем. Його слова над чашею прямо нагадують Синайський Завіт (Вих 24:3-8), на основі якого, діючи в межах ізраїльської традиції, Ісус звершує відновлення Ізраїля.²² Цьому противляться лідери Ізраїля, які весь час протистоять Ісусові, а коли в Єрусалимі Він проголошує Божий засуд на лідерів, вони Його заарештовують, допитують і засуджують на страту.

Дбаючи про відновлення Ізраїля, Ісус як правдивий єврей, що любить Тору, збирав і реформував свій народ на основі Синайського Завіту.²³ Ісус втілював Тору і сам її уособлював: «Тора стала Особою»²⁴. Коли Він воскрес із мертвих, учні визнали Його за довгоочікуваного Месію, хоч Ісусове життя, смерть і воскресіння не зовсім збігалися з їхніми очікуваннями.²⁵ З іншого боку, неможливо зрозуміти природу політично-релігійного конфлікту Ісуса з владою, якщо не розумітимемо природи цього конфлікту в ізраїльській традиції.²⁶ А для цього слід розглянути історію виходу Ізраїля з Єгипту, коли Бог через Мойсея уклав Завіт з Ізраїлем на горі Синай, і проаналізувати, як єврейський народ дотримувався цього Завіту в різних історичних періодах.

Ісус із Назарету та ізраїльська традиція

Біблійна розповідь про Вихід починається з відокремлення Ізраїля від панівних на Близькому Сході стародавніх цивілізацій Месопотамії та Єгипту, які існували значною мірою коштом гноблення нижчих верств

²² Див.: R. Horsley. *Covenant Economics*, с. 115-6; його ж. *Jesus and the Powers*, с. 2.

²³ Christian Rutishauser. 'The Old Unrevoked Covenant' and 'Salvation for All Nations in Christ' – Catholic Doctrines in Contradiction? // *Christ Jesus and the Jewish People Today. New Explorations of Theological Interrelationships* / ред. Ph. Cunningham, J. Sievers, M. Boys, H. Henrix, J. Svartvik. Grand Rapids, MI – Rome: Eerdmans – Gregorian & Biblical Press 2011, с. 232.

²⁴ Joseph Ratzinger. *Die Vielfalt der Religionen und der Eine Bund*, 4-те вид. Urfeld 2005, с. 72. Див.: Ch. Rutishauser. 'The Old Unrevoked Covenant', с. 236.

²⁵ Див.: Ch. Rutishauser. 'The Old Unrevoked Covenant', с. 236.

²⁶ Див.: R. Horsley. *Jesus and the Powers*, с. 8.

населення. Політично-релігійна влада Месопотамії та Єгипту насильно примушувала народ до служіння їй. Воно виявлялося у двох формах: оподаткуванні (відданні частини врожаю, тварин та ін.) та участі в будівництві палаців і монументів. Та все ж теоретично люди могли відмовитися від політичного, економічного й релігійного рабства. Саме це і зробив Ізраїль, коли послухався голосу Божого й вийшов з-під гніту єгипетського фараона. Він перейшов пустелю, сформувався як народ і ввійшов в обіцяну землю.²⁷

У П'ятикнижжі історична розповідь про походження Ізраїля переплітається із законами. По дорозі до обіцяної землі народ зупиняється коло гори Синай, де через Мойсея Бог укладає Завіт з Ізраїлем (Вих 20 – Чис 10), а потім продовжує подорож до землі, призначеної йому Богом. Завіт Мойсея і закони Завіту фактично становлять серцевину П'ятикнижжя. У них ідеться про економічні справи, такі як скасування боргів, поради про кут поля, забуті снопи та інші частини врожаю, залишені для бідних, про суботній рік, призначений для скасування боргів і звільнення невільників, про повернення родинної землі власникові в ювілейний рік. Ці закони були спрямовані на те, щоб бідні отримали засоби для існування, а кожного сьомого і п'ятдесятого року відбувався періодичний перерозподіл для виправлення соціальної нерівності.²⁸

Своєю структурою Завіт, даний через Мойсея на Синаї, подібний до асирійських і гетитських договорів. У ньому можна виділити три основні пункти: (1) вступ – нагадування про те, що Ягве зробив для свого народу, визволивши його з неволі; (2) заповіді – Декалог, закони і повчання: Бог учинив справедливість щодо Ізраїля, тому тепер Ізраїль повинен чинити так само щодо Бога, дотримуючись Його заповідей, що встановлювали принципи справедливості в соціально-економічних відносинах; (3) санкції для мотивації дотримання законів – благословення за дотримання заповідей і прокляття за порушення.²⁹

На основі цього Завіту Ізраїль фактично заснував альтернативне до стародавніх цивілізацій суспільство, що базувалося на принципах більшої співпраці, які мали оберігати Ізраїль від економічної і політичної залежності. Закони союзу і вчення П'ятикнижжя стосуються не тільки релігійних практик, а й більшості аспектів соціального, політичного та економічного життя. Перші дві заповіді криють у собі основні політично-економічно-релігійні засади. З-поміж усіх сил, що існують, Ізраїль повинен визнавати тільки ту Силу, яка вивела його з Єгипту (перша заповідь). Не можна було

²⁷ Див.: R. Horsley. *Jesus and the Powers*, с. 13.

²⁸ Див.: Public Lecture 'Has Europe Lost its Soul?'

²⁹ Див.: R. Horsley. *Jesus and the Powers*, с. 51-54.

давати продукції і працювати на інших богів (друга заповідь); «Не будеш падати перед ними ниць [поклонятися] і служити їм, бо я Господь, Бог твій...» (Вих 20:2-6). Фактично Ізраїль у відношенні до Ягве став теократією. Бог став головою і царем ізраїльського народу.³⁰ Він вибрав Ізраїль і виокремив його з-поміж інших народів, щоб Ізраїль служив для спасіння світу і був «світлом для інших народів [поган]» (Іс 49:6-8), «посланцем до інших народів» (Єр 1:10).³¹

Мойсеїв союз є центральною темою не лише в П'ятикнижжі, а й у книгах девторономічної історії від Ісуса Навина до Другої книги Царів. Ці писання аналізують історію ізраїльського народу та його царів за критеріями Синайського Завіту. Запровадження монархії в Ізраїлі, по суті, суперечило Синайському Завіту, оскільки єдиним царем Ізраїля вважався Бог, але із суто організаційних мотивів (перед загрозою з боку филистимлян) в Ізраїлі виникла потреба обрати царя. Вибраний цар мав служити своєму народові та дбати про його потреби. Однак пророки не раз докоряють царям Ізраїля та Юдеї за гноблення свого народу й нагадують, що як Ізраїль, так і Юдея були завойовані іншими народами через недотримання законів Завіту.

Отже, вся ізраїльська традиція ґрунтувалася на двох основних засадах: (1) поклонінні та служінні єдиному Богові Ізраїля – Ягве, який вивів ізраїльський народ із єгипетської неволі; (2) дотриманні законів і приписів Завіту, який Бог уклав зі своїм народом на Синаї. Чи то в часи теократії, чи в часи монархії, чи в умовах панування над Ізраїлем інших народів, чи то в ролі «слути Господнього»³² Ізраїль завжди мав поклонятися єдиному Цареві – своєму Богові – і дотримуватися Його Завіту.

Ісус і відновлення Ізраїля

Відновлення Синайського Завіту між Богом та Ізраїлем є центральним аспектом учення Ісуса в синоптичних Євангеліях. Про те, що Завіт Мойсея все ще діяв в римській Палестині, свідчать, окрім Євангелій, ще два документи – Правило спільноти (1QS, *The Community Rule*) і Дамаський документ (CD, *The Damascus Document*), віднайдені в Кумрані та Каїрі. Багато науковців вважає Нагірну проповідь Ісуса як нового Мойсея програмою

³⁰ Див.: R. Horsley, *Jesus and the Powers*, с. 53.

³¹ Ch. Rutishauser, 'The Old Unrevoked Covenant', с. 234-235.

³² Цікаво, що серед пророків Другого Єрусалимського храму натрапляємо на нову ідеологію: Ізраїль може бути народом Завіту навіть під владою інших імперій, але не як раб чужих імперій, а як «слуга Господній» (Іс 40-55). Такі «слуги Господні» могли тепер бути під перським правлінням відновленою спільнотою і вірно втілювати приписи Синайського Завіту. Див.: R. Horsley, *Jesus and the Powers*, с. 61.

відновлення Завіту (Мт 5-7). Більша частина цієї проповіді в Євангелії від Матея має паралелі в Євангелії від Луки (6:20-49) та в чотирьох діалогах (про подружжя, соціальний статус, економічні відносини, політичне лідерство) в Євангелії від Марка (10:1-45), які, можливо, були написані на основі проповіді Ісуса про відновлення Завіту. Два з цих діалогів містять цитати з Декалогу.³³

Одна з причин, чому в книгах про історичного Ісуса так мало уваги звертається на відновлення Завіту, – хибна думка, що в основі юдаїзму лежить Закон і що Ісус своєю благовістю звільнив від Закону.³⁴ Вислови в Мт 5:17-48 на кшталт «ви чули, що було сказано про це..., а я вам кажу...» також помилково тлумачили як розрив із Завітом,³⁵ а не як сповнення чи доповнення Завіту. Думка про те, що Ісус заснував Новий Завіт, а не відновлював Старий, базувалася на Павловому вислові про «Новий Завіт» на Тайній вечері в 1 Кор 11:25 («Ця чаша – Новий Завіт у моїй крові»), а не на словах із Євангелія від Марка: «Це є кров моя Завіту» (Мк 14:24; Вих 24:8).³⁶

Однак Ісусові проповіді свідчать про те, що Він мислив і навчав у межах ізраїльської традиції, інколи креативно адаптуючи Завіт Мойсея, який продовжував бути в центрі традицій суспільства Галилеї та Юдеї. Відновлення Ісусом Ізраїля, по суті, полягало в поверненні 12 колін Ізраїля під пряму владу Бога (Царство Боже), відновленні Синайського Завіту (через блаженства) та його адаптації до тодішніх умов.

³³ Див.: R. Horsley. *Jesus and the Powers*, с. 131. У Мк 7:1-13 Ісус наполягає, що Божі Заповіді мають переважати над традицією старших, якої дотримувалися фарисеї. Шанувати батька і матір означало використовувати сімейні ресурси локально, а не заповідати їх як посвяту (корбан) на храм. В одному з чотирьох прохань у молитві «Отче Наш» говорить про скасування боргів. На святкуванні Пасхи, яка пригадує про Вихід, Ісус підтверджує ритуал відновлення Завіту. Свою останню вечерю Він робить трапезою Завіту і представляє чашу як «чашу Завіту» (Мк 14:22-25; Вих 24:3-8). Див.: R. Horsley. *Covenant Economics*, с. 115-133.

³⁴ Див.: Daniel P. Fuller. *Gospel and Law: Contrast or Continuum? The Hermeneutics of Dispensationalism and Covenant Theology*. Grand Rapids 1982.

³⁵ Див.: Reinhard Neudecker. *Moses Interpreted by the Pharisees and Jesus. Matthew's Antitheses in the Light of Early Rabbinic Literature [= Subsidia Biblica, 44]*. Rome 2012.

³⁶ Див.: R. Horsley. *Jesus and the Powers*, с. 132. Можна також побачити, як Ісус адаптував Завіт Мойсея до потреб часу, щоб люди перестали звинувачувати себе в злиднях. Синайській Завіт (Вих 20; Втор; ІН 24) складається з: (1) пригадування, що Бог вивів Ізраїль з Єгипту, (2) десять заповідей, законів і повчань та (3) проклять як санкцій за недотримання заповідей і благословень за дотримання. Відновлений Ісусом Завіт змінює перший і третій пункти. У першому говориться не про звільнення з Єгипту, а про швидке Боже звільнення від несправедливості, а в пункті 3 прокляття і благословення замінені проголошенням визволення вже тепер або в майбутньому, але не в минулому. Також, замість проклять і благословень, Ісус вдається до іншої термінології. Він заохочує будувати дім на скелі, а не на піску – подібно до Єремії, який говорив про закон, вписаний у серцях, а не на камені. Див.: R. Horsley. *Covenant Economics*, с. 115-164; його ж. *Jesus and the Powers*, с. 131-153.

Висновки

Після виходу ізраїльського народу з Єгипту, де його примушували поклонятися і служити фараонові, укладення Синайського Завіту означало, що Ізраїль визнав абсолютну владу Бога і повинен був дотримуватися певних норм поведінки. Однак впродовж історії царі Ізраїля (до Вавилонської неволі) та первосвященики (після повернення з неї) часто порушували Завіт і не дотримувалися заповідей Божих. Вони зловживали владою, вдавалися до таких самих методів гноблення, як ті, що їх євреї колись зазнавали в Месопотамії та Єгипті. Пророки в Старому Завіті застерігали провідників Ізраїля від насильства над власним народом, нагадували про суть Синайського Завіту та його закони. Вавилонський полон, панування над Юдеєю Персії, Греції та Риму часто інтерпретували як покарання за недотримання Завіту з Богом.

Так само й Ісус із Назарету, що жив і проповідував у Палестині в умовах римського панування, неодноразово висловлював критику на адресу місцевих єврейських лідерів: чи то Ірода Антипи в Галилеї, чи первосвящеників та їхнього оточення в Єрусалимі. Науковці часто вказують на схильність Євангельської розповіді звинувачувати євреїв і виправдовувати римлян,³⁷ і цілком можливо, що складна соціально-економічна ситуація Палестини I століття н. е. була зумовлена не так іноземним пануванням,³⁸ як зловживаннями місцевої єврейської влади. Ісус із Назарету виразно засуджував такі надужиття, своєю проповіддю і життям вказував на шляхи виходу з тієї ситуації. Відновлення Ізраїля полягало у справжньому наверненні до Бога і шануванні Його Завіту. Однак це викликало ще більше невдоволення і побоювання первосвящеників та їхнього оточення.³⁹

Боже визволення нащадків Якова з єгипетської неволі увінчалось укладенням Синайського Завіту, за яким Бог став єдиним царем і володарем Ізраїля. Нове Боже втручання в історію Ізраїля в I столітті н. е. через Ісуса з Назарету ознаменувало прихід на землю Божого Царства і самого Бога в Ісусі Христі.⁴⁰ Подібно і сьогодні: визнання Бога володарем життя і повернення

³⁷ *The Tendencies of the Synoptic Tradition* / ред. P. Sanders [= *Society for New Testament Studies Monograph Series*, 9]. Cambridge 1969.

³⁸ Окрім випадку суперечливого, спровокованого місцевими лідерами діалогу про податок кесареві, Євангелії не розповідають про прямий конфлікт Ісуса з римською владою.

³⁹ Див.: Lyubov Dubkovetska. *The Role of the Jewish Highpriesthood in the Trial of Jesus*. Roma 2011 (витяг із докторської дисертації).

⁴⁰ Якщо в синоптичних Євангеліях часто згадується Царство Боже (Царство Небесне в Маттея), то Євангеліє від Йоана говорить про нього дуже рідко (Йо 3:3,5 і 18:33-19:22), більше наголошуючи на божественній природі Ісуса.

до біблійних цінностей може зупинити або відвернути нездоровий напрямок розвитку, характерний для сучасної політичної та соціально-економічної ситуації в Україні і світі. «Шукайте насамперед Царства Божого і його справедливости, а все решта вам додасться» (Мт 6:33) – цей клич Ісуса з Назарету в його Нагірній проповіді підсумував суть ізраїльської традиції, суть Синайського Завіту і суть відновлення Ізраїля. Ці слова є актуальними і для нас сьогодні.

Lyubov Dubkovetska

**JESUS OF NAZARETH AND THE RENEWAL OF ISRAEL
IN THE HISTORICAL CIRCUMSTANCES OF CRISIS**

The article discusses the mission of Jesus of Nazareth in the historical circumstances of a crisis in the Roman Palestine in the 1st century AD. Analyzing the nature of the Israelite tradition, the historical context of Jesus and His response to this context, the author concludes that Jesus was acting within the biblical tradition and pursued a clear line to the renewal of Israel in Roman Palestine, which implied the return of the Jews to their covenant with God and the recognition of God as the only king of Israel.

Keywords: Jesus of Nazareth, socio-economic crisis, Israelite tradition, renewal of Israel, high priest, temple aristocracy, Roman power, Roman Palestine, Jerusalem temple, the Sinai Covenant, Yahweh, Judea, Galilee.